

EL CONJUNT MONUMENTAL DEL CASTELL DE BESORA: PRIMERES APROXIMACIONS A UN ASSENTAMENT AMB MÉS DE DOS MIL ANYS D'HISTÒRIA

FRANCESC BUSQUETS / MARTA FÀBREGAS

AINHOA CORTS / NÚRIA CAPDEVILA

Fundació Privada Conjunt Monumental Castell de Besora

atics@atics.org

*The castle of Besora and its dependent buildings: first approaches in understanding
a settlement with more than two thousand years of history*

Des de l'any 2005 s'està duent a terme un projecte de recerca, recuperació i posada en valor patrimonial del conjunt monumental del castell de Besora. Els resultats han permès constatar: que l'indret va estar ocupat des de l'edat del ferro; que hi va existir un hàbitat a l'època ibèrica; que s'hi va construir un edifici cultual en època visigòtica; que s'hi establí una fortificació d'època carolíngia; que aquest castell es monumentalitzà en ple segle XI, i, finalment, que el recinte castral s'anà transformant en plena època medieval i fins i tot durant els segles XVI-XIX en una fortificació estratègica en els diferents vaivens bèl·lics.

Paraules clau: Fortificació, castell, arquitectura militar, edat mitjana.

Since 2005, a research, recovery and restoration has been undertaken for the complex formed by the castle of Besora. It has been found that the site was occupied during the Iron Age and Iberian era. A religious building constructed during the Visigothic period, fortifications date from the Carolingian era and the castle-complex was greatly enlarged in the 11th century. In the middle of the medieval period, the castral enclosure was transformed and strategic modifications to the fortification were made from the 16th to 19th centuries.

Keywords: Fortification, castle, military architecture, Middle Ages.

Data de recepció: 07/8/2017. Data d'acceptació: 20/10/2017.

Introducció

El conjunt monumental del castell de Besora, situat al terme municipal de Santa Maria de Besora (Osona), està declarat Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN) en la categoria de Monument Històric i es troba emplaçat dins l'Espai d'Interès Natural (EIN) de Serres de Milany - Santa Magdalena - Puigsacalm - Bellmunt.

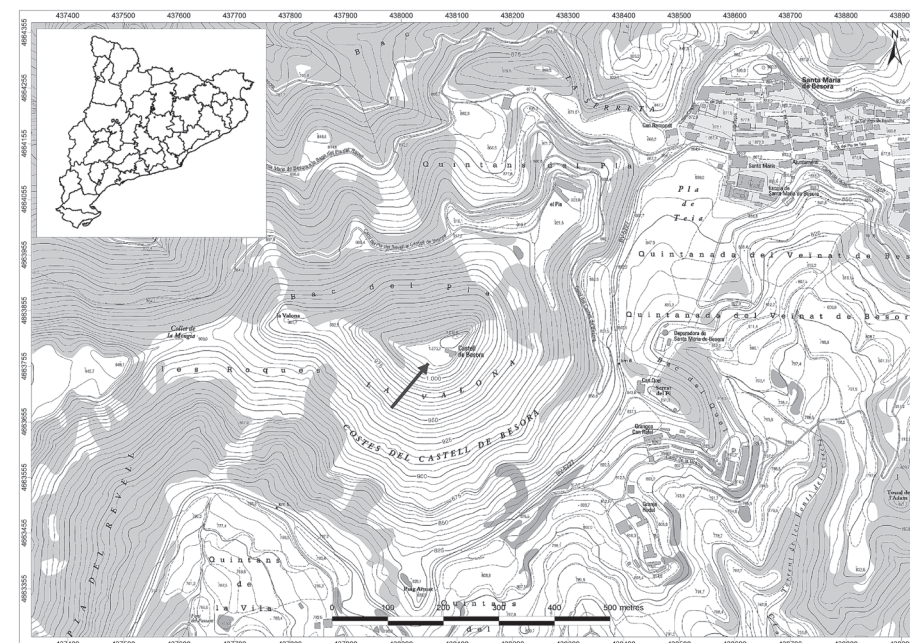
Aquest conjunt monumental no havia estat objecte de cap recerca històrica ni arqueològica fins a l'any 2005. Fins aleshores només alguns estudiosos l'havien referenciat o estudiat tangencialment, sobretot: Carreras i Candi (Carreras, 1892), Montsalvatge (Montsalvatge, 1889-1919) i Pladevall (Pladevall; Vigué, 1987); estudis que havien provocat que el castell de Besora i la seva església de Santa Maria sortissin sempre referenciats en els grans treballs de síntesi de l'època medieval com: *Els castells catalans* (Català; Pladevall; Pascual, 1997) i *Catalunya romànica* (Pladevall; Vigué, 1987).

És a partir del primer quinquenni del segle XXI que s'han anat desenvolupant un seguit de projectes i actuacions sobre el patrimoni del conjunt monumental del castell de Besora, tant en l'àmbit documental, com en l'arquitectònic i l'arqueològic. Així, les tasques desenvolupades fins al moment es poden sintetitzar de la manera següent:

- S'ha anat fent periòdicament una neteja general del monument, desbrossant i traient la vegetació més espessa que amagava i emmascarava les restes estructurals conservades. Aquesta neteja contínua de vegetació ha permès elaborar una topografia actual de les restes que estan visibles.
- S'han endegat, també, els primers treballs de consolidació d'aquells murs de l'església que presentaven una major degradació i, a més, constituïen un perill imminent de caiguda de pedres.
- S'ha dut a terme un estudi de geotècnia i d'estabilitat del talús que conforma la base de suport de l'església de Santa Maria de Besora; s'ha redactat el projecte de consolidació puntual de l'església de Santa Maria al conjunt del castell de Besora, a Santa Maria de Besora (Osona), i s'ha portat a terme l'estudi històric i arqueològic del conjunt monumental del castell de Santa Maria de Besora (Osona).

Paral·lelament a tots aquests treballs, des de l'any 2005 s'han anat realitzant diverses intervencions arqueològiques, en tres de les àrees o zones del monument: a les restes del castell; a l'església i el seu entorn, i a l'esplanada meridional. Aquestes intervencions arqueològiques s'han desenvolupat en quatre moments concrets de les investigacions en el conjunt monumental. Així, una primera fase, els anys 2005-2007, serví per avaluar les possibilitats arqueològiques de l'indret. Els anys 2009-2011 es concentraren els esforços a crear i assentar un projecte pluridisciplinari per estudiar la zona del cementiri i la necròpolis, juntament amb el Grup de Recerca en Osteobiografia de la Universitat Autònoma de Barcelona (el 2010 es feu la primera edició a Besora del Curs de Paleopatologia). La següent fita fou per al bienni 2012-2013, quan les intervencions arqueològiques derivades del projecte d'investigació (Estudi històric i arqueològic) del conjunt monumental del castell de Santa Maria de Besora (Osona) quedaren incloses dins dels Projectes d'Investigació i Recerca aprovats pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. I, finalment, dintre del Pla de Recerca en matèria d'Arqueologia i Paleontologia de Catalunya, l'aprovació del projecte quadriennal (2014-2017) per a les intervencions arqueològiques derivades del projecte titulat «El conjunt monumental del castell de Besora. Un assentament únic per al coneixement de la història del Bisaura (TM Santa Maria de Besora, Osona)».

Tots aquests treballs de recerca realitzats fins al moment, estaven i estan encaminats a poder adquirir un coneixement i un reconeixement que el conjunt monumental del castell de Besora no havia obtingut fins ara ni per part dels historiadors, ni dels arqueòlegs, ni fins i tot de la mateixa gent de la contrada.

Localització geogràfica del conjunt monumental del castell de Besora. Font: ATICS SL.

Entorn geogràfic i històric

El conjunt monumental del castell de Besora es troba a la subcomarca del Bisaura, a la confluència entre les comarques del Ripollès i Osona. Tot i formar part d'Osona des de l'any 1990, el seu clima va més lligat al Ripollès, comarca amb la qual també manté uns llaços històrics més profunds. Cal posar en valor les característiques geogràfiques del Ripollès com un territori muntanyós format per cims i grans valls on gairebé no es troba cap plana que s'estengui gaires quilòmetres. Aquesta situació va provocar que la comunicació entre les diferents valls fos bastant difícil, mentre que a Osona això era més fàcil gràcies a la gran extensió territorial de la plana de Vic.

El Bisaura comprèn els municipis de Montesquiu, Sant Quirze de Besora, Santa Maria de Besora, Sora i Vidrà. És una àrea muntanyosa d'uns cent quilòmetres quadrats típicament prepirinenca, amb un alt grau d'humitat i profundes valls i serralades on abunden les pinedes, les rouredes i les fagedes. Poc més de la meitat del seu territori està considerat Espai d'Interès Natural i gran part del municipi de Montesquiu és dins el Parc Comarcal del castell de Montesquiu. L'esquema fluvial és simple: la zona és travessada pel riu Ter i la resta del territori beu de les aigües de rieres secundàries que hi desemboquen. A Vidrà hi neix el Ges, un afluent que s'ajunta amb el Ter a Torelló. És important remarcar que aquests rius i rieres han estat claus per al desenvolupament dels grups humans d'aquest territori al llarg de la història.

La situació de la població, sobretot pel que fa referència als *castra* de la zona, està lligada a la història altmedieval d'aquest entorn. A partir de les característiques geogràfiques i de les conseqüències de la revolta d'Aissó, entre 826 i 827 (Ferrer, 2007-2008: 143-170), a molts dels cims de les valls que podem trobar a la zona s'hi va establir un castell o una torre defensiva com a centre administratiu o militar que vigilava les fronteres del comtat i protegia els camins principals, al llarg dels rius, per mantenir-hi un control fort enfront del perill de la presència islàmica (Riu, 1982). Cada castell, a més a més, integrava almenys una comunitat parroquial que vivia en els diversos masos repartits pel terme. El terme del castell de Besora comprenia alhora les parròquies de Santa Maria de Besora i Sant Quirze de Besora. Tot aquest territori fou una zona de gran activitat castlana durant la conquesta cristiana i s'hi poden comptar fins a set castells o termes castrals, tots en turons elevats i de fàcil defensa: Besora i Milany estan documentats i localitzats amb exactitud, amb campanyes arqueològiques actuals. Duocastella, a Sora, està vastament documentat i localitzat, però amb prou feines se'n veuen els fonaments. Curull, si bé també està documentat i se sap on podria estar situat, a més de comptar amb un plànol de la planta que Carreras Candi (Carreras Candi, 1892) publicà a finals del segle XIX, avui en dia és il·localitzable. El castell de Montesquiú és un casalot posterior, tot i que sembla que els seus inicis podrien ser els d'una torre de vigilància de l'època; i a Sant Quirze es va descobrir, no fa gaires anys, una torre de planta circular dalt d'un turó i propera a l'església del poble que podria ser una altra torre de vigilància. Finalment, a la zona anomenada Beví, hi ha algun escrit que hi atribueix un altre «castrum bevini», però n'hi ha molt poques referències i no se'n coneixen les restes.

Si ens centrem en el castell de Besora, dalt del turó on està situat, a 1.092 metres d'alçada, hi ha una esplanada de gairebé una hectàrea amb les restes del castell i l'antiga església de Santa Maria, datada aproximadament del 1025, i que fou parroquial fins a mitjans del segle XVIII. El cim està completament envoltat de cingleres excepte per la banda de tramuntana, per on s'hi pot pujar, a peu, gràcies a un corriol construït en ziga-zaga. En aquesta mateixa banda nord, existeix un mur perimetral que actua també de muralla, potser dels segles XI o XII, però reformat en èpoques posteriors. Adossades a la cara interior d'aquesta muralla (que en alguns punts conserva una alçària d'uns cinc metres) es dibuixen encara algunes estances del que seria pròpiament el castell, totes amb una altura màxima de poc més d'un metre. Algunes escales, una bassa i la cisterna acaben el conjunt.

L'edificació més ben conservada, la qual està mancada de coberta i té alguns murs ben arruïnats, se situa al nord-oest de la fortalesa. Tal vegada presenta un estat acceptable perquè podria haver fet la funció de rectoria fins al 1759, en què es va consagrar la nova església al nucli actual de població, al Pla de Teia, prop de la carretera.

L'edifici que avui trobem de l'església de Santa Maria, dalt del pla del castell de Besora, se sap que fou construït al segle XI sobre les restes d'una primitiva església del segle IX. El campanar també és del segle XI i l'atri, del XII. El 1590 s'amplià amb capelles, s'obrí una porta a ponent i possiblement es reconstruí la volta de la nau. Posteriorment, tota la coberta fou esfondrada el 25 d'abril de 1838, segons un document de l'arxiu parroquial, per evitar que s'hi fortifiquessin els carlins.

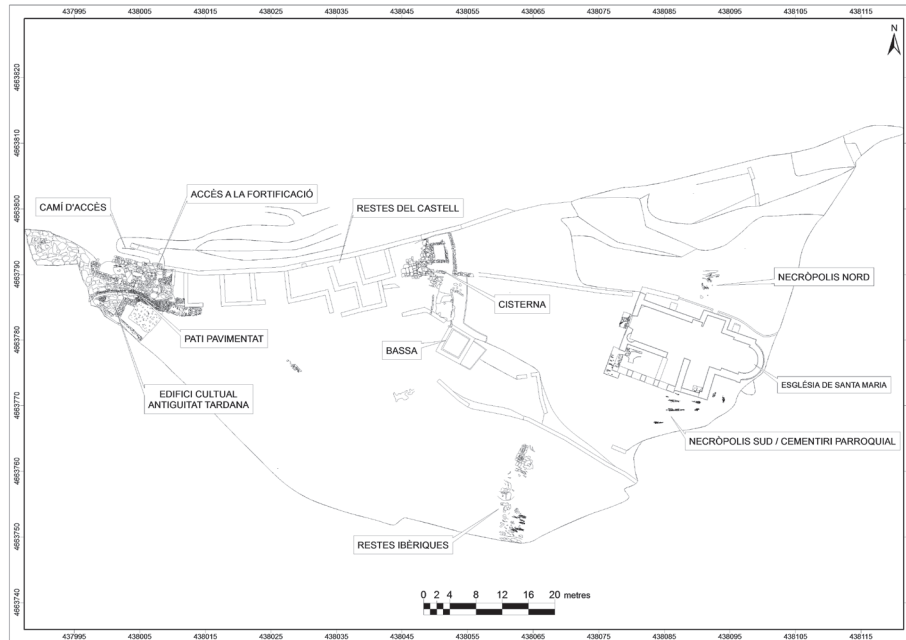

Vista general aèria del turó del conjunt monumental del castell de Besora. Font: Ajuntament de Santa Maria de Besora.

Segons Mn. Antoni Pladevall (Pladevall; Vigué, 1987), la part més genuïna i ben conservada és la seva capçalera, formada per l'absis i per un espai més estret que la nau a manera de presbiteri, un element no infreqüent però força singular en el romànic. L'absis té una obertura de quatre metres i uns dos metres de fondària i conserva encara la seva volta primitiva, igual que l'espai del presbiteri, de dos metres i mig de llargada per uns cinc d'amplada. Al mig de l'absis hi ha una bonica finestra de doble esqueixada igual que al mur meridional del presbiteri. Exteriorment l'absis, la part més cuidada de l'edifici, es mostra ornat per quatre esveltes lesenes verticals que el divideixen en cinc registres que acaben amb les clàssiques arcuacions cegues. Aquestes estan fetes, com tota l'obra, de pedra només desbastada, però ben disposada, tant en el mur, on està col·locada en filades força regulars, com en els arquets que formen les arcuacions cegues. Aquest absis es troba a frec de cingle i contemplar-lo no és fàcil. La finestra s'obre al registre del mig. La teulada conserva en el seu morter les marques de les lloses que en formarien part.

El campanar o gran torre que té adossada a la part de migdia i l'atri que acompanya la resta del mur meridional de la nau són els altres dos elements destacats de l'obra.

El primer, més que un campanar sembla una torre de defensa, vinculada antigament com a punt de vigilància de la fortificació del castell. Té una base d'uns cinc metres de costat i el pis inferior es troba obert a la nau i convertit en capella lateral amb una volta de creueria. Al pis superior (o pisos, perquè únicament examinant les antigues fotografies i el seu estat actual es veu que ha perdut alguns metres d'alçària) s'hi accedeix per una petita porta que tenia accés només per fora a un extrem de la galeria de migdia. És d'obra romànica molt poc posterior a la de la

Estructures conservades del conjunt monumental del castell de Besora. Font: ATICS SL.

Imatge de l'església de Santa Maria de Besora. Estat actual. Font: ATICS SL.

capçalera i mostra una decoració d'una gran lesena que ressegueix tot el contorn del primer pis, la qual tal vegada acaba amb arcuacions o amb petits ressalts o mènsules com el campanar de Sant Pere de Casserres, amb el qual té una certa similitud.

L'atri, o galeria, que és més tardà i cobert amb un simple embigat, tenia una gran obertura a ponent i quatre de més baixes formant una porxada a migdia. Era una estructura molt alta i massissa, de manera que la seva coberta formava pendent amb la de la coberta lateral de l'església. En els darrers anys ha perdut el seu angle sud-oest i aviat serà una ruïna total si no es consolida. En ell s'obria la porta primitiva, més tard cegada. En els darrers temps sembla que servia més d'aixopluc per als feligresos que no pas d'atri del temple. Interiorment tenia nou metres de llargada per tres i mig d'amplada.

La gran nau té uns catorze metres des del graó del presbiteri fins al portal de ponent i prop de sis metres d'amplada. La data de 1590 que es llegeix sobre el portal adovellat de ponent indica quan es va cegar el portal de migdia, o de sota l'atri o galeria, per obrir el de ponent. Els contraforts de la part nord revelen que calgué reforçar l'estructura, segurament per fer-hi una segona volta.

Evolució històrica i cronològica del conjunt monumental del castell de Besora

El conjunt monumental del castell de Besora comença a dibuixar-se, doncs, mercès a tots els resultats obtinguts en la recerca pluridisciplinària que s'està portant a terme actualment, com un assentament situat en un lloc estratègic privilegiat i amb una successió cronològica que el converteix en un emplaçament capital per a la història d'aquests territoris i, fins i tot, en certes èpoques històriques, de tot el nostre país. Així, a hores d'ara, es poden sintetitzar de la manera següent.

Època ibèrica (segles III-I aC)

S'ha començat a documentar una ocupació protohistòrica del turó del castell. Es tracta, de moment, d'una àrea d'hàbitat a la zona més oriental de l'esplanada amb un mur que almenys separa dos àmbits (en un d'ells existeix una llar de foc), i a sota del que seria el seu nivell de circulació o ús s'hi han localitzat dos enterraments infantils (es tracta de dos nadons, un de 38-40 setmanes de gestació i l'altre d'unes 40 setmanes de gestació).

La troballa de nens perinatals a diferents àrees d'habitació de cases del període ibèric ha estat bastant incessant des de la segona meitat del segle passat fins a l'actualitat. En general, aquestes troballes segueixen un mateix patró espacial i els espais escollits per realitzar inhumacions d'un sol individu són àmbits de marcat caràcter domèstic i normalment es fan a redós d'alguna de les parets de l'habitació i sota el sol d'ús. Seguint Subirà i Molist (Subirà; Molist, 2008: 380-382), el tema de les inhumacions perinatals fora de les necròpolis ha estat tractat sota tres perspectives: la mort de l'individu per causes naturals, l'infanticidi (com a control de la població) i la mort per sacrifici. A més de les consideracions de tipus ritual, alguns autors s'han plantejat la funció social d'aquests enterraments (posició social dins la comunitat), així com la funció demogràfica (regular el creixement poblacional del poblat). També hi hauria la possibilitat que es tractés de l'ocultació dels fetus o dels nounats a causa de la consideració de mal auguri que tindrien per part de la resta de la societat.

Així, a partir de la contrastació arqueològica d'enterraments d'infants dins els recintes on es viu, i no en les necròpolis, s'han realitzat diverses interpretacions, però es podrien resumir en dos corrents: o bé considerar l'enterrament com un fet social (la no consideració de l'infant o nounat com a membre de ple dret de la seva població, i per tant sense dret a ser enterrat a la necròpolis o espai sagrat de la comunitat), o bé considerar els enterraments com un ritu propiciatori per a la nova llar.

Els nivells de sediment associats a les dues habitacions citades anteriorment ens aporten material molt interessant, que ens situa entre els segles III i I aC (amb fragments de ceràmiques d'importació de la Campània i una punta d'una arma de ferro). A la vegada, amb les primeres excavacions dels nivells inferiors, a tocar de l'estrat geològic natural, han aparegut alguns fragments ceràmics aïllats que ens apropen a cronologies anteriors, de cap a finals de l'edat del bronze o de la primera edat del ferro.

També a la zona occidental de l'esplanada, a la zona d'accés al castell, s'ha iniciat l'excavació d'alguna possible estructura i, sobretot, la recollida de materials ceràmics, situats cronològicament entre els segles III i I aC. Considerant l'emplaçament físic del jaciment del castell de Besora, situat al vessant oriental del riu Ter, controlant el pas d'aquest riu a la zona de transició entre la plana de Vic i l'alta muntanya (Ripollès), el converteix en una talaia natural del territori. Es tractaria, doncs, d'un jaciment ibèric (de moment tardoibèric o fins i tot romà republicà) que podria tancar el límit d'influència per la part septentrional de la tribu dels ausetans i que podria haver estat clau en els moments de control i conquesta del territori per part dels romans, potser durant les guerres sertorianes.

Per altra banda, la seva composició orogràfica respon als elements clau d'ocupació en època ibèrica. A part del turó objecte d'aquest article, cal esmentar l'existència d'un altre turó, veí i de menys altitud (950 msnm) que rep el nom de Pla del Revell. És un fet conegut i usual que en època ibèrica es buscaven emplaçaments amb dos turons, en dels quals hi hauria la zona d'habitats i de defensa, i l'altre s'usaria com a zona d'emmagatzematge i de necròpolis. Així, hipotèticament podem pensar que el Pla del Revell podria estar ocupat en època ibèrica, més encara si tenim en compte que de fonts orals coneixem la recollida

d'alguns fragments ceràmics que podrien pertànyer al període entre l'edat del bronze i la del ferro. A més, cal tenir en compte que ens trobem en una zona on es desconeix l'ocupació en aquesta època i, per tant, qualsevol testimoni esdevé de gran importància per al coneixement històric.

Època de l'antiguitat tardana - època visigòtica (segles VI-VIII dC)

D'aquest moment cronològic, des de les primeres excavacions i repartits per tots els sondejos realitzats han anat apareixent diversos fragments ceràmics (terra sigil·lada paleocristiana, àmfores tardanes, olles de comuna...), sempre descontextualitzats. Tot i així, en iniciar l'excavació a la part occidental de l'esplanada, a la zona d'accés al castell, s'ha començat a documentar algun nivell d'ocupació i un element estructural important.

Es tracta de les restes d'un petit edifici cultual (possiblement una *ecclesia*), de planta rectangular (6 m x 4 m), del qual no se n'ha conservat el paviment, però a la seva part central (a la banda nord) hi troba refugi una tomba. L'orientació d'aquesta tomba és oest-est i no conserva la coberta, només les lloses perimetrals que marcaven la caixa de planta rectangular i un llit retallat a la roca natural amb un anivellament de morter de calç de color groguenc. El seu reblliment estava cobrint un primer nivell de restes òssies en posició secundària, que una vegada extretes cobrien un inhumat en connexió anatòmica situat en posició primària.

Així, les restes del primer individu estaven en total desconexió i les del segon, en connexió parcial. Això fa suposar que l'individu que es va inhumar en primer lloc va ser el més superficial i que les seves restes òssies es van arraconar en fer la segona inhumació, en un moment més tardà. L'anàlisi de C14 dels dos individus ens confirma aquesta suposició, ja que el primer individu inhumat ha proporcionat una datació cal. dC 665-770 (95,4 % a 2σ) (Mestres, 2017) i una datació cal. dC 676-716 (42,4% a 1σ) i cal. dC 743-766 (25,9% a 1σ). En canvi, l'individu CB'15-2 ha proporcionat la següent cronologia: cal. dC 765-895 (88,3 % a 2σ) (Mestres, 2017) i una datació cal. dC 788-871 (64,4% a 1σ).

Pel que fa a les característiques dels individus, es tracta de dos homes, un de 25-30 anys i l'altre de 17-20 anys, de 1,65 m i 1,62 m d'alçada, respectivament. No s'hi observen patologies o anomalies que ens informin d'altres fets vitals, ni processos tafonòmics que donin altres precisions sobre el procés de deposició, més enllà de l'ordre en què foren enterrats.

Així, a hores d'ara coneixem que a la part occidental del conjunt existia en època visigòtica una església rural, que posteriorment es desmantellà i que en segles posteriors no fou reedificada en el mateix indret, sinó que es traslladà a la part oriental de la plataforma del turó.

Època carolíngia (segles IX-X)

Ja podem trobar informació escrita sobre el castell a partir del 885 en un document de l'abadessa Emma de Sant Joan de les Abadesses, filla de Guifré el Pilós, i sobre la parròquia de Santa Maria de Besora, a partir del 898, any de la seva consagració pel bisbe Gotmar de Vic, tutor d'Emma abans

que aquesta accedís al càrrec d'abadessa (Pladevall; Vigué, 1987). A conseqüència de l'oblació d'Emma, el monestir de Sant Joan de les Abadesses va condicionar fortament la zona del Bisaura: tot i que des del seu inici el castell estava lligat a la família comtal de Barcelona, no ho estaven les seves parròquies (incloent-hi la de Santa Maria de Besora).

L'edifici que avui queda parcialment dempeus de l'església de Santa Maria, a llevant del pla del castell de Besora, se sap que fou construït durant el segle XI sobre les restes d'una primitiva església del segle IX que havia estat consagrada pel bisbe de Vic.

La investigació arqueològica ens ha permès documentar un mur anterior a la construcció de l'església, el qual es troba situat just a davant de la portalada actual, és a dir, a la façana de ponent. En la cala realitzada i aproximadament a un metre de profunditat respecte del nivell superficial, es va documentar un mur, que es recolzava sobre la roca natural i que era cobert pel mur de ponent de l'església. Aquest mur, que seguia l'orientació est-oest, és, doncs, perpendicular a la paret de l'església i sembla que hauria de tenir continuïtat vers el seu interior.

Durant el segle IX, els comtats catalans es trobaven en ple procés d'independència dels francs, que havien mantingut la Marca Hispànica per frenar l'avenç dels musulmans. Les regions del nord de Catalunya es repoblaren bàsicament pel dret d'aprisió, i els pagesos eren, de bon principi, homes lliures que conreaven les seves terres. Es reorganitzà el territori i es construïren els castells termenats, les ruïnes de molts dels quals encara es poden veure avui en dia (Abadal, 2011: 103). Segons *Els castells catalans* (Català; Pladevall; Pascual, 1997) i *Catalunya romànica* (Pladevall; Vigué, 1987), el primer castlà destinat al castell de Besora amb la funció de veguer va ser un tal Ermemir, fundador del llinatge Besora. Malgrat les referències bibliogràfiques, val a dir que desconeixem els documents on apareix aquest personatge. Del que sí que estem segurs, però, és que la seva esposa, Emma Ingilberga, va tenir una filla extramatrimonial amb el comte Oliba I Cabreta de la Cerdanya i Besalú. La nena acabà essent l'última abadessa del monestir de Sant Joan. Aquest afer, sumat al gran nombre de butlles papals destinades a les monges de Sant Joan l'any 1017 per aconseguir-ne la seva expulsió, permet seguir de manera força precisa una branca de la família Besora que recau en els Balsareny. Tot plegat, mostra l'autoritat i el poder de la família a la zona, per la qual cosa cal considerar-la un referent aristocràtic que no pot desentendre's de la seva residència principal: el castell de Besora.

També a la zona occidental del castell s'han localitzat algunes estructures, nivells i materials que sembla que podrien correspondre a aquesta època. Així, s'ha localitzat un mur, de planta semicircular, situat a la punta de l'esperó occidental. Associat a aquest mur, s'ha localitzat un possible fogar.

Època feudal (segles XI-XII)

Es tracta del gran moment d'ocupació del cim del turó del castell de Besora, i així s'evidencia tant pel que fa als testimonis que ens ofereix la documentació escrita, com per les restes visibles que actualment encara es troben dempeus, com també pels resultats arqueològics que ens han ofert les diverses campanyes que s'hi han executat.

Gràcies a la documentació escrita sabem que la magnificència dels Besora segueix creixent i arriba al seu màxim esplendor durant el segle XI (Pladevall; Vigué, 1987), a l'època de la comtessa Ermessenda de Carcassona, considerada una de les dones més poderoses de la història de Catalunya i que és, també, un dels personatges lligats al castell. Cal recordar que Ermessenda va actuar sempre assessorada pel gran bisbe Oliba de Vic, Gombau I de Besora, Amat Elderic, Bernat Rovira i tot un equip de membres de l'aristocràcia territorial osonenca que li eren fidels vassalls al front dels castells que ella tenia per domini directe gràcies a l'herència rebuda pel seu espòs Ramon Borrell, i que ella tutelava primer en nom del seu fill i, posteriorment, en nom del seu net. La seva amistat amb Gombau de Besora queda patent en diversa documentació, com per exemple en un document de l'any 1018 que es pot trobar al *Diplomatari* de la catedral de Vic, en el qual el bisbe Oliba cedeix a Gombau I de Besora una capellania de l'església de Torelló a redós dels precs de la comtessa, que parla d'ell com a «viro magnifico» (Ordeig, 2000).

Durant aquesta època veiem com els propietaris en alou del castell de Besora van canviant com a conseqüència de la situació política del moment. Ermessenda de Carcassona, que en tenia la possessió com a tutora del seu fill i, posteriorment, del seu net, es veié forçada a pactar-ne el domini directe (1018) amb els comtes de la Cerdanya i amb els de Besalú, per tal de tenir suport polític entre els altres comtats enfront del seu net, que lluitava per l'hegemonia d'aquell poder que li era legítim. Malgrat els seus esforços, Ermessenda finalment va oferir diversos castells, entre ells el de Besora, al seu net Ramon Berenguer I com a garantia de pau, i aquest va mantenir Gombau com a senyor del terme.

El paper de Gombau I de Besora va ser decisiu per a l'evolució del seu llinatge, ja que després de la rendició d'Ermessenda enfront del seu net pel control del patrimoni i l'execució política del Casal de Barcelona, el nou comte Ramon Berenguer I va realitzar nous pactes amb aquest llinatge. Gombau I havia casat la seva filla Guisla amb Mir Geribert, el principal líder de l'aristocràcia fronterera de la Catalunya Vella que es va revolucionar contra el poder comtal barceloní. Aquesta aliança, juntament amb el suport incondicional que Gombau I va oferir sempre a Ermessenda, va provocar que els Besora fossin castigats, i van perdre el castell de Besora com a feu directe del comte de Barcelona a favor dels Montcada, fet que va relegar la família a un vassallatge de segona categoria.

L'any 1136 el comte de Barcelona encomanà el castell de Besora al gran senescal Guillem Ramon de Montcada, un dels personatges més destacats de la Catalunya del segle XII per la seva immensa activitat política (Carreras Candí, 1892: 32-52). Però els feudataris del castell seguien essent la família-llinatge Besora, malgrat que ara estaven sota domini dels Montcada en comptes d'estar sota el directe domini comtal. Tot i així, el lligam amb la casa comtal i amb la casa reial es fa patent, ja que els Besora van ser un suport important durant la conquesta de València al costat de Jaume I el Conqueridor (1238).

El fet és que el llinatge Besora seguia mantenint el castell com a residència principal i, tal com feien tots els senyors medievals de l'època, segurament el van anar adaptant i transformant segons les seves necessitats. Això podria trobar-se materialitzat entre les runes del castell, que actualment estan en procés d'investigació.

Quant a les restes materials d'aquest moment àlgid en la història del castell de Besora, tenim l'església de Santa Maria (església d'una nau, construïda al segle XI), el seu campanar, també del segle XI (amb un possible origen com a torre de defensa vinculada antigament com a punt de vigilància de la fortificació del castell), i l'atri del segle XII. A més, cal ressaltar la troballa d'una necròpolis, a tocar de la paret septentrional de l'església, una bona part de la qual correspon a inhumacions dels segles XI-XIII.

Amb l'excavació iniciada a la zona occidental de l'esplanada del castell, les troballes d'aquesta època han començat a aflorar amb més assiduitat. Així, s'ha localitzat l'accés al recinte fortificat format per dos pilars fets de carreus de pedra molt ben tallats i de mesures regulars. Aquests pilars probablement suportarien una porta d'entrada acabada en un arc. A la vegada també existeix el marxa-peu d'aquesta porta, format per la roca natural retocada i treballada on s'intueix una marca de desgast, a manera de rodera. A banda i banda (exterior i interior) d'aquest accés construït s'han posat al descobert dos paviments empedrats.

El paviment situat a l'interior del recinte semblaria que va funcionar com un gran pati. Està conformat per un empedrat amb un eix central que a la banda est es tracta d'un trencaaigües però, en canvi, es converteix en canalització de desguàs a la zona oest, fins que arriba al cingle per la banda sud, amb una inclinació d'est a oest. La resta d'indicis arqueològics documentats d'aquesta època són nivells d'amortització, que ens han ofert una important quantitat de material arqueològic però que, ara per ara, encara no podem associar a cap estructura que ens ofereixi més dades sobre les estructures d'ocupació del jaciment.

Època baixmedieval (segles XIII-XV)

És el moment d'inici del declivi del castell de Besora. De totes maneres, un fet transcendental a tenir en compte és que, paral·lelament al castell de Besora, a dalt del turó s'hi havia aixecat l'església de Santa Maria de Besora, que va convertir-se en panteó familiar com a mínim a partir de la mort de Galceran de Besora, l'any 1214. Això realça l'interès de l'església, que gràcies a la documentació sabem que va assolir no només el cos de tots aquells vilatans adscrits a la parròquia, sinó que va ser el lloc de sepultura del llinatge dels Besora.

L'any 1285, el monarca Pere el Gran va reclamar la possessió dels castells de Besora i de Curull per a la corona, de manera que els Montcada en van quedar al marge com a feudataris. Més endavant van quedar clares les intencions del monarca, i van ser presos tots els honors, censos i pertinences del castell a la família Besora, malgrat que seguí utilitzant el lloc com a residència principal. Així doncs, podem resumir-ho dient que el castell va ser un focus de lluites i problemàtiques que, tot i que sempre mantenia la mateixa família senyorial al capdamunt, fan palesos de forma continuada els canvis en el domini absolut.

El segle XIV està marcat per una forta regressió econòmica i un notable despoblament, bàsicament a causa de la fam, les guerres i les onades de pesta que delmaren la població. Les condicions de vida dels pagesos van empitjorar notablement amb la inposició dels mals usos i la remença, que havia esdevingut here-

ditària i requeria el pagament d'un preu molt alt al senyor si el pagès volia marxar de les terres on vivia (Alcalá, 2010).

Amb el pas dels anys, doncs, es feren evidents les mancances residencials que oferia una fortalesa de les característiques del castell de Besora, de difícil accés i allunyada de les principals vies de comunicació, sobretot per seguir essent centre administratiu i militar del terme, així com donar suport vassallàtic al monarca. Així, durant aquesta època, els senyors que hi visqueren es traslladaren a la domus de Montesquiú, molt més moderna i de fàcil accés, i a partir d'aquell moment sembla que començà el declivi del castell de Besora (Espadaler, 1993: 7). Precisament, gràcies al fet de traslladar la residència habitual a Montesquiú i, amb ella, tots els seus documents, es va poder salvar l'arxiu, que hauria pogut desaparèixer durant l'atac que els homes de Ripoll van perpetrar al castell de Besora a principis del segle XIV, o bé durant el de la Guerra dels Remences del segle XV, moment en què se'n va enderrocar una part.

Durant el segle XIV, doncs, el castell de Besora va veure passar un total de cinc senyors diferents pels seus dominis. Jaume I de Besora ho fou gairebé durant cinquanta anys, fins al 1310, quan passà la potestat a mans del seu fill: Jaume II de Besora. Aquest morí el 1339 i deixà un castell ple de deutes, fet que coneixem gràcies a l'inventari que el seu fill, Arnau Guillem de Besora, va fer escriure el 1340. Jaume II fou el primer que decidí traslladar la seva residència habitual al casal de Montesquiú, on visqueren tots a partir de llavors. Arnau Guillem va morir sense fills i el 1383 Roger I de Besora agafà les regnes del terme, que governà uns escassos set anys fins que morí, el 1390. Amb ell s'extingí el llinatge dels Besora i el castell quedà en mans de Gilabert de Canet, fill de la germana d'Arnau Guillem i Roger, marquesa de Besora que estava casada amb Arnau de Canet. Una mostra de la importància no tan sols del castell sinó també de la família Besora durant aquest segle, la podem trobar en el fet que Arnau Guillem assistí a les corts generals del rei Pere III el Cerimoniós del 1352, i que el seu germà més gran, Galceran de Besora, fou nomenat abat del monestir de Ripoll, primer, i després escollit president de la Generalitat (Diputació del General), el 16 d'octubre de 1377. Sembla que durant el 1365 el castell canvià diverses vegades de mans, potser per liquidar deutes de la família o per subvencionar les guerres del rei. La documentació que ha quedat d'aquella època ens mostra un llinatge arruïnat, vassalls dels reis de la corona aragonesa i, al mateix temps, senyors feudals dels pagesos del terme.

Després del Compromís de Casp i durant la guerra entre la Generalitat i el rei Joan II, el castell visqué moments convulsos com a conseqüència de la seva ocupació per part dels pagesos remences el 1462, moment que es considera un veritable declivi del castell. El sotsveguer de Vic va organitzar llavors una expedició per recuperar la fortalesa però va fracassar estrepitosament. L'ocupació, ben documentada, sembla que no va suposar cap destrucció arquitectònica del castell i, tot i així, els castlans van encarregar-se que es mantingués en peu per les seves qualitats defensives i com a lloc on podien allotjar-se els defensors en cas de perill. A partir d'aquell moment, la família Descatllar va gaudir d'un privilegi del monarca Joan II que garantia que mai no havia de ser desposseïda dels seus drets sobre la casa forta de Montesquiú.

Sembla que en aquest moment de tranquil·litat hi va haver una espectacular reforma al castell de Besora que s'hauria de poder documentar amb una recerca arqueològica i documental contundent. Per tant, val a dir que tot i el trasllat de la residència principal a Montesquiu del llinatge Besora i d'aquells que el seguien (Canet, Peguera, Alamany-Catllar i Descatllar) hi ha evidències, especialment gràcies als treballs arqueològics, que el castell no va quedar del tot abandonat.

A hores d'ara, a la banda interior del recinte fortificat, just a redós del costat oest de l'accés, s'ha identificat un àmbit, de planta rectangular, amb un nivell d'ús del segle XV. Aquest nivell d'ús aniria associat a la troballa i la documentació d'un important aflorament de la roca natural amb un forat antròpic al mig, a manera d'encaix. A redós d'aquest aflorament de roca natural, a la seva banda est, es documentà un forat de pal, embolcallat per petites pedres col·locades de forma vertical, segurament per sustentar una coberta, molt probablement feta de material perible, possiblement fusta o alguna mena d'encanyissat.

També a la zona occidental de l'esplanada del castell ha estat possible localitzar una estructura negativa, un gran retall folrat d'una capa de calç, la funcionalitat del qual ens és desconeguda a hores d'ara, però que s'amortitzà durant el segle XV. Cal destacar que en totes les zones del conjunt monumental on s'han obert sondatges, sempre apareixen alguns estrats amb materials d'aquesta època.

Època moderna (segles XVI-XVIII)

Ens trobem en una època on hi ha un canvi d'ús radical del monument. Durant el segle XVII els Descatllar van obtenir els títols de senyors i varvassors de Besora, així com senyors de Montesquiu, i durant el conflicte de la Guerra dels Segadors (1640-1652), com a conseqüència de ser partidaris del rei Felip IV de castella, el castell va ser aparedat i el mateix Lluís Descatllar fou considerat un traïdor (Català; Pladevall; Pascual, 1997). Així doncs, en aquest moment sí que sembla que la fortalesa va quedar força destruïda, tot i que això hauria de confirmar-se a partir d'un treball d'investigació insistent.

Paral·lelament, però, l'església de Santa Maria de Besora va seguir acollint les sepultures de tots els feligresos del terme fins com a mínim el 1759, quan es construí la nova església sota el turó, a l'anomenat Pla de Teia, on més endavant s'acabaria creant el nucli municipal de Besora. Això evidencia que, d'alguna manera, no tot el que hi havia a dalt del turó havia quedat destruït, i encara menys s'hauria de pensar que hi restaven solament unes ruïnes. Se sap, a més, que el rector vivia a prop de l'església, encara que són diverses les hipòtesis (Carreras, 1892) que existeixen sobre on estava situada la casa on es va establir.

En el terreny arqueològic, cal destacar que l'estrat que amortitza tot el jaciment el situem aproximadament entre els segles XVIII i XIX. A més, hem documentat un conjunt d'estructures a la zona propera a les restes visibles del castell, que les datem d'aquest moment. Es tracta de diversos murs, dues escales, paviments i una bassa que corresponen a estructures amb una finalitat domèstica. Se situen al voltant d'una cisterna, de construcció acurada i que a hores d'ara no disposem de prou informació per donar-li una adscripció cronològica. És possible que aquestes construccions formessin part de l'estatge per als vicaris, de la qual se'n parla en diversa documentació dels segles XVI i XVII (actualment en fase de recopilació i estudi).

És també en aquest moment quan es produeix una important reforma de l'església de Santa Maria, tal com es fa palès en l'escut que hi ha a la llinda de la portalada, amb la data de 1590. La reforma fou important i va consistir en: l'obertura d'una capella a la paret nord i contraforts adossats a aquesta, l'ús com a capella de la planta baixa del campanar i l'obertura de la porta principal a la paret occidental.

L'església del castell serví de parròquia i de cementiri parroquial de Santa Maria de Besora fins que l'any 1759 se n'inaugurà una de nova al peu del turó del castell, al Pla de Teia. Aquest cementiri parroquial s'ha identificat en la zona meridional de l'església de Santa Maria, entre l'absis, la torre del campanar i l'atri. Fins al moment s'han excavat uns 48 individus, entre homes i dones adults, juvenils, infantils i perinatals (vegeu l'estudi monogràfic que es presenta a l'apartat final del present article). Associats a aquests individus ha estat possible recuperar monedes del segle XVII, cadenetes, medalles i rosaris (segles XVII-XVIII).

Època contemporània (segles XIX-XX)

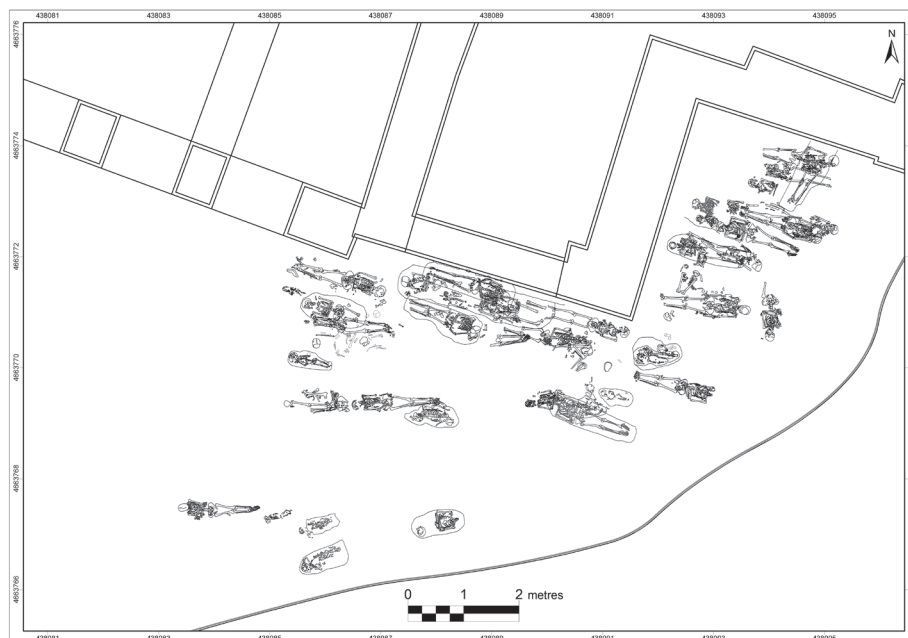
El fet és que, d'alguna manera, les evidències —tant arqueològiques com documentals— ens porten a confirmar que hi seguia havent certa activitat a dalt del turó fins com a mínim el segle XIX. De fet, arqueològicament ha estat possible puntualitzar que hi va haver una ocupació momentània els primers decennis del segle XIX durant les sublevacions i guerres absolutistes. Tanmateix, però, seria molt interessant poder documentar aquests conflictes a la zona per corroborar el que les restes arqueològiques mostren, així com per aportar nova informació valuosa per completar-les.

Pel que fa a l'església, tot i que ja no era parròquia continuà habilitada fins a la Primera Guerra Carlina, quan el cap d'una columna liberal va donar ordres, el dia 25 d'abril de 1838, de destruir i incendiar l'església per evitar la contínua utilització del castell com a refugi de les partides carlines (Busquets; Fàbregas, 2008: 20). Aquí hi trobem un punt d'inflexió, ja que sembla que va ser aquest mateix any quan la imatge de Santa Maria del castell va ser baixada al poble, i l'església a poc a poc es va anar esfondrant fins que Carreras Candi va dibuixar-la tal com ell la va veure a finals del mateix segle.

És en aquest marc històric que hem d'entendre els quatre enterraments documentats a redós de l'església, a tocar de les parets del campanar i de l'absis per la banda meridional. Els inhumats excavats s'haurien d'identificar segurament com a pertanyents a alguna d'aquestes partides de carlins que anaven i venien usant el castell com a refugi. Aquesta afirmació ve corroborada arqueològicament amb la troballa, en dos dels individus exhumats, de monedes del monarca Ferran VII amb una datació *post quem* del 1823.

Amb la crema de l'església i l'enderroc de les estructures que encara quedaven dempeus del castell, s'inicia l'etapa d'abandó definitiu del turó com a espai d'hàbitat i de culte religiós. Amb els anys, l'abandonament, l'erosió natural, els efectes climatològics i la degradació constant han anat deixant la seva petja en el castell, fins als nostres dies.

Plànol de les inhumacions localitzades fins a l'any 2016 a la necròpolis parroquial de Santa Maria de Besora. Font: ATICS SL.

Vista aèria des del campanar del procés d'excavació de la necròpolis. Campanya del 2014. Font: ATICS SL.

La necròpolis del castell i l'església de Santa Maria de Besora. Estudi antropològic

Les excavacions arqueològiques realitzades des de l'any 2005 fins a l'any 2014 al castell i a l'església de Santa Maria de Besora, a la zona meridional d'aquesta i que correspondrien al cementiri de l'antiga església parroquial, han permès la recuperació de les restes òssies en connexió anatòmica total o parcial de 48 individus, a més de nombroses restes sense connexió i que un cop estudiades determinaran una xifra molt més elevada de persones que hi van ser inhumades. D'aquests 48 individus 20 són homes, 15 són dones i en 13 no s'ha pogut determinar el sexe, ja sigui per manca de restes que ajudin a la seva determinació, pel fet de ser classificats com a al·lofisos, o perquè corresponen a individus infantils en els quals el diagnòstic de sexe no és gaire fiable. L'edat dels individus adults no es pot determinar amb precisió i els intervals d'edat són més o menys amplis. De totes maneres considerem adults els individus de 21 a 40 anys, madurs els individus de 41 a 59 anys i senils els de més de 60 anys. Quant als individus subadults, es consideren individus juvenils els de 13 a 20 anys, infantils II els de 7 a 12 anys, infantils I els de 0 a 6 anys i perinatals els individus fetals o acabats de néixer.

Seguint aquesta classificació, dels 48 individus recuperats 18 són adults, 12 madurs, 2 senils, 4 juvenils, 2 infantils II, 7 infantils I i 3 perinatals.

Les mitjanes de les estatures calculades per a la població són d'uns 165 cm per als individus masculins i 153 cm per als femenins.

Les malalties observades a la població de Besora són en general de tipus degeneratiu i per sobrecàrrega articular, ja que aquesta població hauria estat sotmesa a treballs físics intensos tal com correspondria a una població rural. Cal destacar la presència de signes de violència en tres dels individus, dos amb lesions per arma de foc i un amb lesions al crani per arma blanca; aquests individus serien soldats de la Primera Guerra Carlina que van ser enterrats en el cementiri de l'antiga església parroquial quan el castell era un reducte carlí (1838). Només s'ha observat un cas de malaltia tumoral maligna i un cas d'una possible tuberculosi pulmonar. Les malalties dentals també són molt freqüents amb moltes càries, fistules, càlcul dental i retrocés alveolar, tot fruit del tipus d'alimentació i de la manca d'hàbits higiènics en la població.

A tall de conclusió

Tal i com hem intentat desgranar en les anteriors ratlles, el conjunt monumental del castell de Besora comença a emergir de la foscor del coneixement per convertir-se en la talaia de coneixement històric, arqueològic i, en definitiva, patrimonial

Vista general del sector occidental de la fortificació. Excavació 2014-2017. Font: ATICS SL.

que es mereix. Cada vegada està més clar que l'ocupació del turó del castell converteix l'indret en un assentament clau per a la història del Bisaura, d'Osona i, fins i tot, de Catalunya.

Així, la certesa que l'indret va estar ocupat des de l'edat del ferro, l'establiment d'un hàbitat a l'època ibèrica, la construcció d'un edifici cultual en els primers segles del cristianisme o en època visigòtica, una fortificació d'època carolíngia que continua en els primers moments de la independència dels comtes catalans dels francs, la monumentalització d'aquest castell en ple segle XI, quan el senyor de Besora era un dels consellers més ben considerats dels comtes de Barcelona, i, finalment, la transformació del recinte castral en plena època medieval i fins i tot durant els segles XVI, XVII, XVIII i XIX en una fortificació estratègica en els diferents vaivens bèl·lics, converteixen el conjunt monumental del castell de Besora en unes pedres velles que ens mostren unes belles pedres que estem obligats a conservar i a posar en valor per al seu gaudi.

Bibliografia

- ABADAL, R. d'. *Els primers comtes catalans*. Barcelona: La Magrana, 2011.
ALCALÁ, C. *Les guerres remences*. Barcelona: Editorial UOC, 2010.

- BAIGES, I. J.; FELIU, G.; SALRACH, J. M. *Els Pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Barcelona: Fundació Noguera, 2010. (Diplomataris; 48-51)
- BUSQUETS, F.; FÀBREGAS, M. *Memòria de la intervenció arqueològica al castell de Besora (Santa Maria de Besora, Osona)*. Mataró: Direcció General de Patrimoni Cultural, 2008.
- CARRERAS CANDI, F. «Lo castell de Besora: recull de notes. Documents a ell referents». A: *Petit aplech de monografías històriques*. Barcelona: Estampa La Ilustración, 1892.
- CATALÀ ROCA, P.; PLADEVALL FONT, A.; PASCUAL PAGÈS, J. «castell de Besora i Casal —o castell— de Montesquiu». A: *Els castells catalans*. Vol. V. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1997, p. 96-114.
- CORTS, A. *Enjeux territoriaux, alliances et stratégies politiques: Comportements aristocratiques autour du monastère de Sant Joan de les Abadesses*. Université de Toulouse Jean-Jaurès. Directora: Hélène Débax. 2015. [Treball de màster inèdit]
- ESPADALER, R. *El castell de Montesquiu a la darrerria de l'Edat Mitjana*. Barcelona: Publicacions Avenç, 1993. (Història Local; 1)
- FERRER, J. «L'organització del territori al Ripollès. Estructures de poder al llarg de la història». *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès* (2007-2008). — *Diplomatari del Monestir de Sant Joan de les Abadesses*. Vol. I. Barcelona: Fundació Noguera, 2009. (Diplomataris; 43)
- MESTRES, J. S. *Datació per radiocarboni d'ossos humans procedents del castell de Besora (Santa Maria de Besora, Osona)*. Laboratori de Datació per Radiocarboni Universitat de Barcelona, 2017.
- MONTCADA, J. L. DE; NADAL, L. B.; COLLELL, J. *Episcopologio de Vich: escrito á mediados del siglo XVII*. 2 vol. Vic: Editorial R. Anglada, 1891.
- MONTSALVATGE FOSSAS, F. «Los Castillos del Condado de Besalú». A: *Noticias históricas. Besalú: su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos*. Vol. 26. Olot: Editorial Art, 1889-1919.
- ORDEIG, R. *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 2000, doc. 795.
- PLADEVALL, A.; VIGUÉ, J. «Santa Maria de Besora». A: *Catalunya romànica*. Vol. X. Barcelona: Editorial Enciclopèdia Catalana, 1987, p. 411-420.
- RIU RIU, M. «El paper dels 'castra' en la redistribució de l'hàbitat al comtat d'Osona». *Ausa [Vic]*, núm. 102-104 (1982), p. 401-409.
- SUBIRÀ, M. E.; MOLIST, M. «Inhumacions perinatals múltiples i espais de treball en els assentaments íbers». A: GUSI, F.; MURIEL, S.; OLÀRIA, C. (ed.). *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra: la muerte en la infancia*. castelló de la Plana: Diputació de castelló, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, 2008.

